

Egy hanti nominalizátor funkciói és sajátosságai

A *tẵxa* grammatikalizációjáról

Sipos Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

Az alábbiakban az északi hanti 'hely' jelentésű lexémát érintő grammatikalizációs folyamatokat mutatom be. Az ennek során létrejövő nominalizátor tipikus képviselője a nyugat-szibériai areál számos (uráli és török) nyelvére jellemző gyakorlatnak.

Nominalizáló szerepe annyira kiterjedt és sokrétű, hogy feltehetőleg analógiásan olyan helyekre is behatol, ahol szintaktikailag nem lenne szükséges. Mindez a korábban rendelkezésre álló, főként folklór műfajok alapján nem volt kutatható, így ennek az elemnek a jelentőségéről az obugrisztikának korábban nem volt tudomása. A létrejött morfológiai elem vegyes tulajdonságokat mutat, sem képzőnek, sem pedig jelnek nem tekinthetjük.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, nominalizátor, északi hanti, észak-szibériai areál

1. Bevezetés

Írásomban egy, a nyugat-szibériai nyelvekre jellemző nominalizátor grammatikalizációját és különböző funkcióit mutatom be a hanti nyelv színjai dialektusában a 'hely' jelentésű *tẵxa* szó példáján keresztül. A *tẵxa* 'hely' szónak két fő változási iránya van. Az egyik, amelyről csak a teljesség kedvéért, röviden lesz szó, az utalószóvá válás (hely- és időhatározói összetett mondatokban egyaránt). A másik, amelynek során nominalizátor jön létre, áll a jelen vizsgálat fókuszában.

Az uráli összehasonlító nyelvészetben és a magyar nyelvtörténetben is sokat kutatott téma a toldalékmorfémák létrejötte (Dér 2008: 119–126). Ez az uralisztikában elsősorban etimológiai szempontú kutatásokat jelentett, azaz a cél elsősorban a forráselem azonosítása volt. Etimológiailag problémátlan grammatikalizációs folyamatok, ahol a grammatikalizálódott elem mellett a forráselem is megtalálható eredeti jelentésében, kevésbé álltak az érdeklődés homlokterében. Az alábbiakban ilyen grammatikalizációról lesz szó, azaz megfigyelhető a különböző funkciójú alakok egymás mellett élése, amit a szakirodalom *rétegződésnek* (*layering*) nevez (Dér 2008: 38). Ilyen esetekben az egymás mellett élő alakok interakciója is megtörténhet (Hopper 1991: 22; *diverging*: Hopper–Traugott 1993: 124–126; idézi Dér 2008: 38), amire ugyancsak lesz példa.

Régóta ismert, hogy a morfológiai komplex formák gyakran vezethetők vissza korábbi szintaktikai szerkezetekre (Haspelmath 2010: 342). A toldalékok létrejöttének folyamatát szintaktikai és morfológiai szempontból többféleképpen

felvázolták már,¹ amelyek közül legáltalánosabb a Bybee és szerzőtársai által felállított változási séma. Ez a szavakat és szó szerkezeteket jelöli meg kiindulópontként, amelyekből létrejöhetnek az általuk *gramnak* nevezett, nyelvtani funkcióval bíró elemek. Ez utóbbiakból pedig inflexiós morfémák alakulhatnak (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 40). A jelen írásban tárgyalt, cselekvésnevet létrehozó, illetve főnevesítő elemek morfológiai státusának pontos meghatározása nem célja a jelen írásnak, mindössze a legalapvetőbb morfológiai tulajdonságok kerülnek felsorolásra.

A grammatikalizációs folyamatokat szemantikai szempontból a legáltalánosabban leíró modell Heine, Claudi és Hünemeyer munkájához kötődik. Alaptétele az, hogy az emberi gondolkodás az absztraktabb kategóriákat mindig egy konkrétabb kategória segítségével tudja megragadni. Ezek sorrendisége is megállapítható: valamely kategória konceptualizálásához mindig egy tőle balra található kategória szolgál eszközzül. Ebből következik az is, hogy ez a láncolat egyirányú (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 157):

SZEMÉLY > TÁRGY > FOLYAMAT > TÉR > IDŐ > MINŐSÉG

A szerzők kiemelik, hogy nem minden fogalmi terület illeszthető könnyen ehhez a sorhoz (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 159). Megjegyzendő továbbá, hogy a szomszédos kategóriák között átfedés is lehet (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991: 162), amelyre lehet példát találni a vizsgált nyelvi anyagban. Mindkét itt tárgyalandó grammatikalizációs folyamatról elmondható, hogy a TÉR > IDŐ szakaszon illeszkedik a fenti sémához.

A kutatásra nem csupán azért kerül sor, mert korábban a szónak ez a szerepe nem volt ismeretes az északi hantiban. A hanti nyelv szurguti dialektusáról (keleti nyelvjáráscsoport) Csepregi (2008) nyomán tudjuk, hogy benne a TAHI² szónak számos funkciója alakult ki jelentésváltozás és grammatikalizáció következtében. A manysiról – a hantinak földrajzilag is szomszédos és genetikai értelemben is legközelebbi rokon nyelvéről – szintén tudjuk, hogy egy hasonló jelentésű szó cselekvésnevek létrehozásában vesz részt (Bíró 2017). A jelenség feltérképezése azonban túlmutat az obugrisztikai vonatkozásokon, hiszen Skribnik (2010) feltárta, hogy az obi-ugor nyelvekben megismert nominalizációs mintázatok nem egyediek az észak- és közép-szibériai nyelvek vonatkozásában. Ezért minden esettanulmány areális, szubsztrátum-, illetve konvergencia-jelenségek feltérképezéséhez tehet hozzá.

Másrészt nemrégiben olyan nyelvi anyag lett kutatható, amely a szó jelentését és funkcióit érintő változások vizsgálatát teszi lehetővé a színjai hantiban. A kis szibériai nyelvek kutatása a folklór műfajoknak igen sokat köszönhet, mivel a terepmunkák első szakaszaiban nem vált szét a néprajzi-folklorisztikai és a nyelvészeti

¹ Haspelmath összefoglalásában (Haspelmath 2010: 343): a. discourse > syntax > morphology > morphophonemics > zero (Givón 1979: 209); b. content item > grammatical word > clitic > inflectional affix (Hopper–Traugott 1993: 7); c. phrases or words > non-bound grams > inflection (Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 40); d. unbound word > enclitic > inflectional affix > derivational affix (Harris–Campbell 1995: 337); e. lexical verb > vector verb > auxiliary > clitic > affix > zero (Fischer 2006: 182).

² A leegyszerűsített TAHI alakkal szimbolizálja írása tárgyaló részeiben Csepregi a mellékjeles és speciális karakterekkel írt 'hely' jelentésű lexémát. Ez a szó a legtöbb hanti nyelvjárásban *i*-re, veláris *ɟ*-re vagy *ɞ*-ra végződik, míg a legészakibb nyelvjárásokban (berjzovi és obdorszki), így a színjaiban is, *-a* végű (Steinitz 1966–1988: 1408).

szempontú gyűjtés. Azonban a folklórszövegek távol állnak a beszélt nyelvtől, és bennük számos nyelvi jelenség fel sem bukkan. A TAHI szó változatos használatára is akkor derült fény a keleti hantiban, amikor a folklór műfajokon kívül saját gyűjtésre és kreatív irodalmi szövegre támaszkodhatott a kutató (Csepregi 2008).

1.1. A nominalizáció kutatásáról

A nominalizáció általános kutatása nem újkeletű. A legáltalánosabb és legtöbbször idézett megfogalmazás szerint nominalizációnak tekintjük azt az eljárást, amely során egy nem főnévi szófajú szóból főnév vagy főnévi csoport feje lesz (pl. Comrie–Thompson 2007: 334; Koptjevskaya–Tamm 2006: 652). Számos kutatási szempont alapján lehet azonban mélyrehatóan tárgyalni, pl. milyen szófajú volt a nominalizáció kiindulópontja; a nominalizáció eredményének szemantikája; milyen szintaktikai tulajdonságai vannak a létrejött névszónak; mennyire szabályos a nominalizáció (azaz képzésnek vagy inflexiónak tekinthető-e inkább); mennyire mutat vegyes szófaji / szintaktikai tulajdonságokat a nominalizáció eredménye (Koptjevskaya–Tamm 2006: 653).

A nominalizáció eredményeit két nagy csoportra oszthatjuk: (a) a cselekvés-nevekre, amelyek megőriznek valamennyit azokból a tulajdonságokból, amelyek a kiinduló igét vagy melléknevet jellemezték, másrészt (b) azokra a szavakra és szószervezetekre, amelyek éppen úgy viselkednek, mint a többi főnév az adott nyelvben, és az ige valamely argumentumaként jelennek meg, azaz a cselekvés valamelyik tényezőjét jelölik (pl. a cselekvés helye, eszköze, tárgya, eredménye stb.) (pl. Comrie–Thompson 2007: 334). Kutatások az eljárások széles skáláját tárták már fel, pl. deriváció, zéró deriváció, demonstrativum, határozottságjelölő, birtokos névmás, többesjel stb. (pl. Yap–Wang 2011).

A 'hely' jelentésű szavak grammatikalizációja sem kutatatlan terület. Heine és Kuteva (2002: 239–240) a következő jellemző irányokat adja meg: place – cause, instead, locative. Kelet-ázsiai nyelvekben azonban több példa van arra, hogy 'hely' jelentésű szóból nominalizátor jön létre, pl. a japán *tokoro*, a tibeti *sa* (Yap–Grunow–Hårsta–Wrona 2011: 30).

Az egyes areálok jellemzőiről is állnak rendelkezésre kutatási eredmények (pl. Yap–Grunow–Hårsta–Wrona 2011). Az obi-ugorokat is magában foglaló, nyugat-szibériai nyelvekre vonatkozó eredményei Skribniknek vannak (Skribnik 2014; összefoglalja Bíró 2017). Az uráli nyelvekre jellemző nominalizációs eljárások közül a nominalizatori szerepű főnevek használatát, vagyis azt, amely a jelen vizsgálat szempontjából érdekes, a dél-szibériai török nyelvekben is megtalálta (Skribnik 2010).³ Ennek a szubsztrátum-kutatásban is jelentősége van, hiszen az eltűnt szamojéd nyelvek nyomait eddig csak a szókincs látszott őrizni, azonban a nominalizációs mintáknak az érintett török nyelvekben való megléte szintén igazolja a szamojéd szubsztrátumot (Skribnik 2010: 582).

A *təxə* szót különböző szerkezetekben vizsgálom, egyetértve azzal, hogy a változás nem csupán az adott elemre, hanem az egész szintagmatikus kontextusra

³ A nyugat- és közép-szibériai nyelvekben a következő nominalizációs eljárások ismeretesek: (a) nem-finit igealakok, (b) nominalizátorok, (c) nominalizáló toldalékok (egyéb (finit) igealakokkal), (d) kérdő és mutató névmások kombinációja (Skribnik 2010: 571).

nézve vizsgálendő.⁴ Más szóval az az egység, amelyre a grammatikalizáció értelmezhető, sokkal inkább szerkezet, mint elszigetelt lexikális egység. Jó példa erre a határozott névelők mutató névmásokból történő kialakulása (Himmelmann 2004: 31).

1.2. A színjai nyelvjárásról és a korpuszról

A színjai hanti az uráli nyelvcsalád obi-ugor ágához tartozó hanti nyelv egyik északi nyelvjárása, amelyet Nyugat-Szibériában, az Ob egyik nyugati mellékfolyója, a Szinja mentén beszélnek. A hanti veszélyeztetett nyelv, bár – mivel az említett területet az ipartelepítés kevésbé érintette – középkorú, illetve fiatal felnőtt beszélői még vannak. A gyerekek akkor beszélnek jól a nyelvet, ha kicsiny faluban, illetve hagyományos életmódot folytató családban nőnek fel. A 20. század elején Wolfgang Steinitz gyűjtött színjai nyelvjárású folklórszövegeket, később, a 90-es évektől Schmidt Éva és Ruttkay-Miklián Eszter végeztek gyűjtőmunkát.

A vizsgált szöveganyagot Ruttkay-Miklián Eszter gyűjtötte több terepmunka során a 2000-es évek elején (Ruttkay-Miklián 2011). Adatközlője középkorú kétnyelvű beszélő volt (sz. 1946), akitől több tíz órányi hanganyagot vett fel. Ezt a későbbiekben az obugrisztikában általánosan szokásos transzkripcióval (FUT) lejegyezte, és magyar, valamint angol nyelvű fordítással látta el.

Gyűjtése során Ruttkay-Miklián Schmidt Éva módszerét alkalmazta, a munkához a hanti nyelv etimológiai és nyelvjárási szótára szolgált alapul (Steinitz 1966–1988). A módszer lényege az, hogy a terepmunkás megad egy szót, a beszélőnek pedig az a feladata, hogy a szó jelentését és használati körét megmagyarázza, elhatárolja más lexémáktól. A válaszadás során az adatközlő saját intuíciói alapján változatos terjedelemben szabadon beszél. Az így készített hangfelvétel valódi spontán beszédet rögzít, amelyet habozás, bizonytalankodás, kiszólások, önkorrekciók, töredékesség jellemez. A szöveg tartalmilag sem szerkesztett, hiszen a feladattól kissé elkalandozó részek is vannak benne, formailag pedig agrammatikus mondat, hibás egyeztetés, téves kezdés stb. is előfordul. E jellemzőket a gyűjtő megtartotta a lejegyzésben is, ami így igen értékes, az obugrisztikában még ma is ritkának számító szöveganyagot eredményezett.

1.3. A 'hely' jelentésű szavak grammatikalizációja az obi-ugor nyelvekben

Az északi hanti szóképzésről rendszerszerűen Schmidt Éva írt szakdolgozatában (Schmidt 2006), amely feldolgozza az irodalmi nyelvekben az elvont főnevek minden főbb típusának létrehozására alkalmazott eljárásokat. Az északi nyelvjárások számára kidolgozott három irodalmi nyelvben megvizsgálja, milyen morfológiai és milyen szintaktikai megoldások léteztek a *nomen actionis*, a *nomen acti*, a *nomen obiecti*, a *nomen actoris*, a *nomen instrumenti*, valamint a *nomen loci* kifejezésére. A cselekvésnevek létrehozására (különösen a fordításirodalomban, ahol az orosz képzett szónak kellett hanti megfelelőt találni) a *-psi/-psa* képző volt a legjellemzőbb, míg a másik gyakori eljárás a *wer* 'dolog' alaptagú folyamatos melléknévi igeenes szerkezet. Ez különösen az északi nyelvterület délebbi részére jellemző

⁴ Croft (2001: 261), Heine (2005: 575), Himmelmann (2004: 31) és mások eredményei alapján ennek fontosságát összegzi Traugott (2008: 220–223).

(vagyis a kazimi, a serkáli, illetve a nyizjami dialektusokra – ezzel szemben a legészakibb nyelvjárásra, az obdorszkira nem).⁵ A *tāχa* szót mint a hanti nyelvújítók által alig használt lehetőséget említi (Schmidt 2006: 40–51).

A *tāχa* 'hely' és hasonló jelentésű obi-ugor szavak grammatikizációjával már számos kutató foglalkozott (Sz. Kispál 1958; Gulya 1964; Schmidt 2006; összefoglalja és feldolgozza: Csepregi 2008; Bíró 2017). A manysiban legfőképpen cselekvésnevek képzésében van szerepe a 'föld, vidék, hely' jelentésű MA⁶ lexémából grammatikizálódott elemnek⁷ (Bíró 2017), a keleti hantiban a nominalizátori funkciója mellett az evidentialis kifejezésében is szerepet kap (Csepregi 2008).

A *tāχa* grammatikizációjáról szólva Schmidt úgy fogalmaz, hogy az általa tárgyalt három északi nyelvjárásban (kazimi, serkáli és nyizjami) „ritkábban énekel vele, mint a többiben. Az irodalmi nyelv alkotói láthatóan nem tartották további fejlesztésre érdemesnek ezt a szerkezetet. A beszélt nyelvnek megfelelően főleg abbahagyást, befejezést jelentő igék ablatívuszos vonzataként használják.” (Schmidt 2006: 51).

Steinitz hanti szótárában az alapjelentésen túl van szó a *tāχa* nominalizáló funkciójáról is, pl. kazimi hanti *χān-ši tāχi* (ír-PTCP.PRS⁸ hely) 'írás'. Emellett a szócikk a serkáliból, valamint a déli nyelvjáráscsoporthoz tartozó keusiból idéz releváns adatokat, ezekről részletesen később esik szó.

1.4. A *tāχa* szó jelentései és funkciói az északi hantiban

Az északi hantiban a cselekvő, a cselekvés helye, eszköze stb. kifejezésére jellemzően főnévi alaptagú igeneves szerkezetek állnak rendelkezésre a hagyományos szókincsben is (1)–(5), és az újabb fogalmak, eszközök kifejezésére is ilyenek használatosak (6)–(7):

(1)	soχəl	woχ-ti	iki
	deszka	vág-PTCP.PRS	férfi
			'favágó'
(2)	woj	wel-ti	χu
	állat	öl-PTCP.PRS	férfi
			'vadász'
(3)	nawər-ti	ne	
	ugrik-PTCP.PRS	nő	
			'béka'

⁵ A színjai földrajzilag az obdoszki és a többi említett között helyezkedik el.

⁶ A nagybetűs alakot Csepregi gyakorlatát követve a leírásukhoz különböző speciális karaktereket igénylő nyelvjárási formák helyett használok.

⁷ A manysi és a hanti igen közeli rokon nyelvek. A két lexémának azonban, hasonló jelentésük és a hasonló grammatikizációs folyamatok ellenére, etimológiailag semmi köze nincs egymáshoz.

⁸ A glosszákban használt rövidítések: ABL ablatívusz, CNV konverb, DAT részes eset, DERADJ melléknévképző, DET determináló elem, EP betoldott hang, EVID evidenciális, INF főnévi igenév, LAT latívusz, LOC lokatívusz, NEG tagadó elem, NMLZ nominalizátor, főnevesítő elem, O tárgyaz ragozás, PASS szenvedő, PL többes szám, PPOS névutó, PTCP igenév, PRS jelen, PST múlt, SG egyes szám, VPF igekötő, 1 első személy, 2 második személy, 3 harmadik személy.

- (4) űli pŕr-ti woj
rén harap-PTCP.PRS állat
'farkas'
- (5) χűl wel-ti tăχa
hal űl-PTCP.PRS hely
'halászhely'
- (6) oχ řawi-ti nepek
pénz űriz-PTCP.PRS könyv
'takarékkönyv'
- (7) χăř-ti jűχ
ír-PTCP.PRS fa
'ceruza'

Ezek a szerkezetek rendkívül rugalmasan képesek szinte bármilyen jelentés kifejezésére (körülrására), ám nagyon kevés állandósul közülük. Emellett több változatban is használatosak (8):⁹

- (8) a. pŕtŕ χăř-ti χűjat
cikk ír-INF személy
- b. pŕtŕ χăř-man rupit-ti χűjat
cikk ír-CNV dolgozik-PTCP.PRS személy (Sipos 2006: 110)
'újságíró'

A cselekvés helyének kifejezésére ma is a tăχa szó általános, pl. (9)–(12) (Sipos 2006: 111):

- (9) pirŕs-ti tăχa
választ-INF hely
'szavazóhelyiség'
- (10) műw řűw kăňř-ti tăχa
föld kód keres-PTCP.PRS hely
'gázlelőhely'
- (11) řawrem-ŕ-t utŕltŕ-ti tăχa
gyerek-EP¹⁰-PL tanít-PTCP.PRS hely
'iskola'
- (12) benzín pŕn-ti tăχa
benzín tesz-PTCP.PRS hely
'benzinkút'

A fenti négy példa nem tartozik a tăχa szó grammatikalizációjához, bennük a szó eredeti 'hely' jelentésével szerepel.

⁹ Természetesen az oroszból átvett *žurnalist* szó is használatos.

¹⁰ Az EP rövidítés epentézisre, azaz hangbetoldásra utal. Ebben az írásban Nikolaeva kutatási eredményeit követve a svá-t nem fonémának tekintem, hanem a mássalhangzó-torlódást feloldó hangbetoldásnak (Nikolaeva 2000: 121–148). Ennek a felfogásnak értelmében a tăχa szó toldalékolásakor megjelenő j-hang a tŕhöz tartozik.

2. A *täxa* szó jelentése a szintjai hantiban

A következőkben a *täxa* szónak a korpuszban fellelhető jelentéseit és funkcióit az alábbi sorrendben tekintem át. Az alapjelentés(ek) bemutatása után (2.1.) a szóra jellemző két nagy grammatikalizáció közül az utalószerű használat következik (2.2.). Ezután a cselekvés helye → cselekvésnév változás kerül sorra (2.3.), amelyet a cselekvés helye → cselekvés eredménye grammatikalizációs folyamat bemutatása követ (2.4.). A cselekvés helyétől, nevéből és eredményétől teljesen független főnevesítő funkcióra a 2.5.-ben találhatók példák. Végül a *täxa* egyéb szintaktikai környezetben is előfordul, ez a 2.6. alpontban kerül sorra.

2.1. A *täxa* szó alapjelentése

Az adatközlő a *täxa* szó jelentését a következőképpen adta meg (13):¹¹

- (13) a, mesta. täm täxa, täm täm me..., täm täm täxa. χöta näh sita lojlen il'í müj, omeslən il'í m..., χöta öllən, ši jasəŋ, χöta omeslən, χöta öllən. il'í χöta näh šušlilən, müj werlən, ši täxa.¹²
'Á, hely. Ez a hely, ez, ez a h..., ez ez a hely. Ahol te állsz, vagy mi, ülsz, vagy m..., ahol vagy, az a szó, ahol ülsz, ahol vagy. Vagy ahol gyalogolsz, mit csinálsz, az a hely.' (T-10)¹³

A beszélő érzékelhetően küzdött a viszonylag nehezen megfogható jelentés megvilágításával, ami azzal függ össze, hogy ez a szó – amint Wierzbickára hivatkozva Csepregi a szurguti hanti TAHI szó kapcsán leírja – meglehetősen széles szemantikájú, illetve nem specifikus. Olyan lexémáról van szó, amely önmagában nem is fordul elő, csak determinánssal, kvantorral vagy deskriptorral együtt (Csepregi 2008: 126). Mindazonáltal a *täxa* definíciója nem semmitmondó, különösen akkor nem, ha szembeállítjuk a másik 'hely' jelentésű szó, a *wöl* meghatározásával. A *täxa* valamilyen cselekvésre, tevékenységre lehetőséget vagy teret ad, míg a *wöl* (14) olyan része a térnek, amely valamilyen nyomát mutatja egy lezajlott történesnek:

- (14) mesta?¹⁴ wöl. wöl šit ši mölti pönil'isən il'í möl lonšil'isən, ši mestajen nila, šita ši wöləl, jastijl. täm müj, wöləl. mölt lonšil'ijəm ulten jastl, mestajen: wöl.
'Hely? A helye. A helye az az, valamit leraktál, vagy valamit leszúrtál, annak a helye látszik, ott van a helye, ni, aszongya. Ez micsoda, a helye. Valami, ami le volt szúrva, általában aszongya, a helye: a helye.' (W 23)

¹¹ Ez tehát az a szövegrész, ahol a beszélő feladata kifejezetten a *täxa* jelentésének magyarázata volt.

¹² Ezek a szövegrészek – (13) és (14) – kizárólag tartalmuk, és nem nyelvi megformálásuk miatt szerepelnek itt, ezért morfológiai tagolásukra nincs szükség. A (30) példában is ugyanazért marad el a szöveggörnyezet glosszázása.

¹³ A szövegjegyzés a magyarázandó szavak kezdőbetűje szerint lett fájlokra osztva. Erre utal a nagybetűs rövidítés; a szám pedig az oldalt adja meg.

¹⁴ Feltűnő lehet, hogy az adatközlő mindkét esetben az orosz *mesto* 'hely' szó segítségével (pontosabban annak adaptált hanti változatával: *mesta*) azonosította be a feladatot. Ez azonban nem csupán a beszélő kétnyelvűségének tudható be. Ő ugyanis tisztában volt azzal, hogy a hanti nyelv szótárában, ahonnan a feladott szavak származnak, a jelentésmegadások a német mellett oroszul is olvashatók, tehát a magyarázandó jelentés azonosítására a terepmunkással is kommunikálhatott.

Alapjelentésében a szó meglehetősen gyakori (15). Emellett vannak olyan példák is, ahol a jelentésnek van 'rész, része valaminek' eleme is; ennek lehet szerepe a később bemutatandó folyamatokban, ld. (16)–(17):

- (15) päl täxa elt il šuš-l-ə-n
magas hely PPOS VPF lép-PRS-EP-2SG
'(...) magas helyről legyalogolsz, (...)'
- (16) aha, šit keši, lajəm, möL pāsti täxaj-ə-l: jetl-ə-l.
aha az kés fejsze valami éles hely-EP-3SG él-EP-3SG
'Aha, az a késnek, a fejszének valami éles helye (része): éle.'
- (17) χül šāš-ə-l, ši wōjaŋ täxaj-ə-l nāxtaj-a al'-l-a.
hal hát-EP-3SG az zsíros rész-EP-3SG hátszín-LAT mond-PRS-PASS.3SG
'A hal hátát, azt a zsíros részét hátszínnek mondják.' (N-9)

2.2. A *täxa* utalószói funkciója

A szó grammatikalizációi közül az egyik irányt az utalószói használat jelenti. Ebben a világ nyelveiben nagyon gyakori TÉR → IDŐ változás is végbemegy. Betölthet tisztán helyre vonatkoztatható értelemben is utalószói szerepet, ahogyan a (18) mondat mutatja. Itt a kötőszó szerepét a *χōta* tölti be, amely a 'hol' kérdésre felelő, tehát lokatív jelentésű kérdő névmásból jött létre. A következő példa viszont már azt illusztrálja, hogy az utalószó jelentése megváltozott, és lokatív helyett temporális a használata ('olyankor', 'olyan esetben', 'olyan alkalmakkor'), amit az is mutat, hogy a kötőszó a 'mikor' kérdésre felel, tehát temporális jelentésű kérdő névmásra vezethető vissza (19). A (20) arra példa, hogy az utalószó határozórag nélkül is megjelenhet:

- (18) perna wertla mölti äl mölti täxaj-ə-n, mölti šimés
kereszt lehet valami egyszerű valami hely-EP-LOC valami olyan
täxaj-ə-t-ə-n loš-ti-j-a, pernaj-a, χōta mölti šimés
hely-EP-PL-EP-LOC állít-INF-EP-LAT kereszt-LAT ahol valami ilyen
mestaj-ə-t, nő pərli-ti täxaj-ə-t l'i mŭj, (...)
hely-EP-PL na áldozik-PTCP.PRS hely-EP-PL vagy mi
'Keresztet lehet valami egyszerű valami helyen, valami olyan helyen állítani, keresztnek, ahol valami olyan helyek, na, áldozóhelyek, vagy mik, (...)'(P-55)
- (19) jasti-l-a šimés täxaj-ə-n, χun lŭw öt-ə-l,
mond-PRS-PASS.3SG olyan hely-EP-LOC mikor 3SG izél-EP-PRS.3SG
mā-ti mcs-l, lŭwel-ə-n šal' mā-ti.
ad-INF kell-EP-PRS.3SG 3SG.DAT-EP-LOC sajnálat ad-INF
'Mondják olyan helyen (olyankor),¹⁵ amikor ő izél, adni kell, de ő sajnálja odaadni.' (Š-13)

¹⁵ Ruttkay-Miklári Eszter a szöveghez úgy készítette el a fordítást, hogy minél pontosabban visszaadja az eredeti mondat szintaktikai felépítését. Az általam fogalmazott fordításrészletek mindig zárójelben szerepelnek.

- (20) nõ sít símés täxaj-ə-t, χun χōjat jām wer-l nājen,
 na az olyan hely-EP-PL amikor valaki jó csinál-PRS.3SG 2SG.DAT
 símés täxaj-ə-t jastə-l-en.
 olyan hely-EP-PL mond-PRS-2SG.O
 '...na, azt olyan helyeken (olyankor/akkor), amikor valaki jót tesz veled, olyan helyeken (olyankor/akkor) mondd.' (P-37)

A speciális használatra alig akad példa, a jelentésváltozáson átesett utalószó viszont – elsősorban a szöveg magyarázó jellege miatt, pl. 'olyankor mondják' – nagyon gyakori. Valószínű, hogy a fent bemutatott utalószói szerkezet adott arra lehetőséget, hogy az 'eset, alkalom' jelentés is kialakuljon, amit a (21) példa illusztrál. Feltehető, hogy itt az egymás mellett élő formák interakciójáról van szó (ld. 1.1.).

- (21) a lūw ät tutli-s-le, a tutli-ti mōs-l.
 de 3SG NEG visz-PST-3SG.O pedig visz-INF kell-PRS.3SG
 sít täxa täŋxa.
 az eset alighanem
 '(De) ő nem vitte el, pedig el kell vinni. Az az eset alighanem.' (T-2)

2.3. A cselekvés helye → cselekvésnév

A *täxa* szó legjellemzőbben valamilyen cselekvésekre teret vagy lehetőséget adó helyeket megnevező szerkezetekben fordul elő. Vannak mellékneves szerkezetek is, mint pl. *ser täxa* 'kietlen hely', és gyakoriak az igeneves szerkezetek (22):

- (22) specalna χül wel-t täxaj-ə-t-ŋ ribzawod-ə-t-ŋ
 speciálisan hal öl-INF hely-EP-PL-LOC halüzem-EP-PL-LOC
 ulten katra šeš χir-ə-t ši täj-l-aj-ə-t.
 általában régen háncs zsák-EP-PL bizony birtokol-PRS-PASS-EP-3PL
 'Speciálisan a halászhelyeken, halüzemekben általában régen háncszsákokat használtak bizony.' (S-38)

Hasonlóak még a 'vadász hely', 'alvóhely', '(madarak által használt) leszállóhely', 'rénlegelő', 'áldozóhely' stb. jelentésű szerkezetek.

Amint Bíró levezeti a manysi szó grammatikalizációját tárgyaló cikkében, ez a szerkezet lehetőséget ad átértelmezésre. A folyamat kezdetén ugyancsak a speciális → temporális átértelmezéssel számolhatunk (Bíró 2017: 29):

- i) 'a cselekvés konkrét helye' (pl. 'utazó hely' ('az utazás helye'), főnév) >
- ii) 'a cselekvés ideje' (pl. 'utazásod közben', cselekvésnév) >
- iii) 'a cselekvés neve' (pl. 'utazás', cselekvésnév) / a cselekvés eredménye' (pl. 'utazás, út', 'eredmény' főnév)

Ez a folyamat mehetett végbe a szinjaiban is, amint azt a (23) példa és számos hasonló, folyamatos melléknévi igeneves szerkezet pl. 'utazás(kor)', 'öltözés(kor)', 'tanulás(nál)', 'gyerekeknevelés(ben) mutatja:

- (23) nő „pəχəptəti” jasəŋ jontəš-ti tǎχaj-ə-n jastə-l-en sí,
na [betoldani] szó varr-PTCP.PRS NMLZ-EP-LOC mond-PRS-2SG.O biz
'Na, a betoldani szót varrásnál mondod bizony, (...)' (P-10)

A (24)-ben a *tǎχə-t* tartalmazó szó szerkezet nem cselekvésnév, amennyiben nem cselekvés folyamatát nevezi meg, hanem állapotot (state nominalization; Koptjevskaya-Tamm (2006: 655)), más szóval (a magyarhoz hasonlóan az északi hantiban is) nonverbális predikátumból ('a gyerek beteg') hoz létre főnevet:

- (24) „pǎšrəli”, nő šit ulten jasti-l-en nǎwrem kǎšəŋ
[betegeskedni] na az általában mond-PRS-2SG.O gyerek beteg
tǎχaj-ə-n, il'i mǔj, χǒjat kǎšəŋ tǎχaj-ə-n, (...)
NMLZ-EP-LOC vagy mi valaki beteg NMLZ-EP-LOC
'Betegeskedni, na, azt általában olyankor mondod, amikor a gyerek beteg,
vagy mi, valaki beteg, (...)' (P-77)

2.4. A cselekvés helye → a cselekvés eredménye

Befejezett melléknévi igenevekkel is szerkeszthető a cselekvés nevét kifejező szókapcsolat, ez előidejűségekre utal (25) és (26):

- (25) tǔta mǔŋ enm-ə-m tǎχaj-ew-ə-n lǔw šita wanən
ott 1PL felnő-EP-PTCP.PST hely-1PL-EP-LOC 3SG/PL ott közelben
kǔš ul-mel, šita daže mesta tǎj-l-ə-t,
bár van-EVID.PST.3PL ott még hely birtokol-PRS-EP-3PL
'Ott, ahol mi felnőtünk (sz.sz. a mi felnőtt helyünkön), ott a közelben élték
ugyan, ott még helyük is van, (...)' (J-52)
- (26) wer-ə-m tǎχaj-ə-lal wanti-l-ə-w. a wer-ə-m
csinál-EP-PTCP.PST hely-EP-PL<3PL lát-PRS-EP-1PL de csinál-EP-PTCP.PST
sis-ə-t-ə-n ma tǎta ǎntəm us-ə-m.
idő-EP-PL-EP-LOC 1SG itt NEG van.PST-EP-1SG
'A helyet, ahol csinálták (sz.sz. a csinált helyüket, azaz a korábbi csinálás
helyét), azt látjuk. De a gyártás idején én nem voltam itt.' (K-29)

A befejezett melléknévi igenév + *tǎχə* grammatikalizációjára – amennyiben valóban annak nevezhető – olyan példákat találunk, ahol a szerkezet a cselekvés eredményét fejezi ki ('hasadás', illetve 'öltés, varrás') (27)–(28):

- (27) il'i tǎmís sǒχ-en tǎmiti toχ-ə-m tǎχə
vagy ilyen ruha-2SG így szakad-EP-PTCP.PST hely
tǎj-l:
ǎŋari.
birtokol-PRS.3SG hasadás
'Vagy az ilyen ruhád így el van szakadva (sz.sz. szakadt hely/e/ v. rész/e/
van): hasadás.' (Voc-69)
- (28) tǎm jǒl. tǎm jont-ə-m tǎχə, jǒl.
ez öltés ez varr-EP-PTCP.PST hely öltés
'Ez az öltés. Ez a varrás (sz.sz. varrott hely/e/), öltés.' (J-30)

A szövegben fellelhető efféle példák alapján felmerül, hogy körülíró technikáról van szó, nem feltétlenül valamilyen mértékben megszilárdult alakulatokról. Skribnik is említi az eljárás körülíró jellegét (Skribnik 2010: 576). Mindkét példában létezik önálló lexéma is a 'hasadás', illetve az 'öltés' kifejezésére, és a magyarázat során kerülnek elő a körülírászerű igeneves szerkezetek. A beszélő egy másik példában az *űs* 'lyuk' szót ugyanazzal a *təχəm təχa* 'szakadt rész(e)' szókapcsolattal magyarázza, amelyet a 'hasadás' megvilágítására használt. Ez is az eljárás körülírászerű, rugalmas, nem állandósult jellegét támasztja alá. Különösen a (16), (17) és hasonlók alapján vetődik fel, hogy a *təχa* lexikális szó jelentései között is határozottan meglévő 'rész' is szerepet játszhat ilyen funkció kialakulásában. Mivel nem bizonyos, hogy valóban grammatikalizációról van szó, a glosszákban sem a NMLZ rövidítés szerepel, hanem a szó eredeti jelentése.

2.5. A *təχa* főnevesítő szerepe

A fenti szerkezetek mindegyikében a főnévi fej szerepét töltötte be a *təχa* szó, és vagy cselekvésnév, vagy a cselekvés valamilyen körülményét megnevező főnév létrehozásában volt szerepe. Az alábbi példákban a létrejövő szószerkezet már egyáltalán nem köthető cselekvéshez, a *təχa* szónak ezekben tisztán főnevesítő funkciója van (29)–(30):

- (29) nő „menemesen” *űit* *űsi* *űasəŋ*, „măűsen”, „menemisen”,
na [elszakítottad] az ugyanaz szó [eltépted] [elszakítottad]
űsi *űasəŋ*, *ű* *űasəŋ*. nemelt mănem *kűt*
ugyanaz szó egy szó semmi 1SG.DAT két
űűr-pi *təχa* *űt* *tűj-l*.
alak-DE_{ADJ} NMLZ NEG birtokol-PRS.3SG

'Na, elszakítottad, az ugyanolyan szó, eltépted, elszakítottad, ugyanaz a szó, egy szó. Semmi kétféleség nincs benne szerintem.' (M-22)

- (30) Kontextus:
ű'i *űna* *űűwəm* *űmpen*, *űwəŋ* *űűűsa* *űjastilən*: *űmpem* *űpirűűs*, *űűwəm* *űpirűsa* *űűűs*, (...)
'Vagy a megöregedett kutyádra, állatodra mondd: a kutyám öreg, a lovam megvénült, (...)'
űit *űsi* *űn-a* *űűw-ű-m* *tűχaj-ű-n* *űjast-i-a*.
az is öreg-LAT válik-EP-PTCP.PST NMLZ-EP-LOC mond-PRS-PASS.3SG
'(...) azt ugyancsak az öreggé váltra mondd.' (P-56)

A (31) példában a 'kettőnek számít, két csoportba sorolható' kifejezésben szereplő névutó névszót kíván maga elé, a számnév főnévvé alakítása a *təχa* szóval történik:¹⁶

¹⁶ Történik ez annak ellenére is, hogy a hantiban az 'egy' és a 'kettő' számszavaknak egyaránt van melléknévi és főnévi alakja (hasonlóan a magyar *két/kettő* alakokhoz).

- (31) i χōjat-en moš joχ-a lūntəs-Ø, i χōjat-en
 egy(ik) személy-2SG moš nép-LAT számít-(PRS.3SG) egy(ik) személy-2SG
 pör joχ-a lūntəs-l, šiti kät tāχa pela lūntəs-l-ə-t.
 pör nép-LAT számít-PRS.3SG így két NMLZ PPOS számít-PRS-EP-3PL
 '...van, aki mos (frátriához tartozó) népnek számít, van, aki por (frátriához
 tartozó) népnek számít, így kétfelé számítanak.' (P-46)

Ezzel az általános főnevesítő funkcióval függhet össze a *tāχa* szó viszonylag ismer-
 tebb előfordulása, ti. az 'abbahagy' jelentésű *wōli-* szó vonzatában az ablatívuszi
 névutó előtt hoz létre cselekvésnevet. A színjai korpuszban bőségesen akad erre
 példa (32)–(34):

- (32) jōχan-en öw-ti tāχa elt wōlij-l.
 folyó-2SG folyik-PTCP.PRS NMLZ PPOS abbahagy-PRS.3SG
 'A folyó megszűnik folyni.' (H-19)
- (33) χūwən wōlisət wer-t[j] tāχa elt,
 régen abbahagy-PST.3PL csinál-INF NMLZ PPOS
 'Rég felhagytak a készítéssel, ...' (H-38)
- (34) ma in jāχ-ti tāχa elt χūwən wōli-s-ə-m,
 1SG DET jár-PTCP.PRS NMLZ PPOS régen abbahagy-PST-EP-1SG
 '(...) a (kint)járást rég abbahagytam, (...)' (L-14)

Az 'abbahagy, felhagy valamivel' jelentésű igének nem csupán a színjaiban van
 ilyen vonzata, más északi nyelvjárásból is lehetne példát hozni. Ennél jóval érdeke-
 sebb azonban, hogy a manysiban ugyanilyen felépítésű szószerkezetek találhatók,
 noha etimológiailag sem az 'abbahagy' jelentésű ige, sem a nominalizáló funkciót
 betöltő elem nem rokon – az egyetlen lényegtelen különbség az, hogy a manysiban
 ablatívuszi esetrag áll a hanti ablatívuszi posztpozíció megfelelőjeként (Bíró 2017)
 (35).

- (35) am sāyra-ne mā-m-nəl jolpōjt-ēy-um taw xortal-i
 1SG vág-PTCP.PRS NMLZ-1SG-ABL megszűnik-PRS-1SG 3SG ugat-PRS.3SG
 'Én abbahagyom a (fa)vágást, ő [a kutya] ugat.' (Bíró 2017: 26)

Mivel egymással földrajzi közelségben élő közeli rokon nyelvekről van szó,
 ennyi példa alapján csak találgatni lehet, hogy manysi > hanti vagy hanti > manysi
 irányú mintakölcsönzésről van-e szó, vagy ez a kifejezési mód is areális kontex-
 tusban vizsgálendő.

2.6. A *tāχa* egyéb szintaktikai környezetben

A következő példa arra utal, hogy a *tāχa* akkor is belekerülhet a szerkezetbe, ha
 szigorúan szófaji okoknál fogva nincs rá szükség. A (36)-ban a főnevesítés nem
 lenne kötelező, hiszen a hanti melléknevek elláthatók latívuszraggal (ld. a második
 tagmondatot), az első tagmondatban ennek ellenére szerepel a *tāχa*:

- (36) $\chi\text{ul}\text{em}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{aj-a}$ $\text{m}\check{\text{a}}\text{n-l}$, $\text{n}\check{\text{o}}$ i $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$ elti
három hely-LAT megy-PRS.3SG na egy hely PPOS
 $\text{t}\check{\text{a}}\text{miti}$ $\chi\text{ulm-a}$ $\text{m}\check{\text{a}}\text{n-l}$,
így három-LAT megy-PRS.3SG
'Háromfelé megy, na, egy helyről így háromfelé megy, (...)' (J-18)

Hasonló a helyzet következő mondatokban is. A bennük szereplő szó szerkezetek határozói szerepűek (a *tăḫa*-ról hiányzó határozórag ellenére is), jelentésük 'ferdén', 'meredeken', keresztbe' stb. A szótárak és a szövegek tanúsága szerint azonban ezek a szavak döntően határozószóként használatosak (elvéve van adat egy-egy melléknévi előfordulásra) – és az adatközlő is határozóként használja ezeket az esetek túlnyomó többségében. A felsorakoztatott mondatokban tehát szintaktikailag semmi szükség nem lenne a *tăḫa*-ra (pontosabban határozóragos jelenlétére), a beszélő mégis inkább a *tăḫa* alaptagú szerkezeteket választja (37)–(40):¹⁷

- (37) $\text{mikr-}\text{\textcircled{e}}\text{-t}$, $\text{\textcircled{a}}\chi\text{a}$. $\text{\textcircled{S}}\text{öppi}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$ $\text{p}\check{\text{o}}\text{n-l-aj-}\text{\textcircled{e}}\text{-t}$.
borda-EP-PL aha keresztirányú hely tesz-PRS-PASS-EP-3PL
'Bordák, aha. Keresztbe teszik.' (S-17)
- (38) nu , $\chi\text{\textcircled{c}}\text{p}$ $\text{lipij-}\text{\textcircled{e}}\text{-n}$ $\text{t}\check{\text{a}}\text{miti}$ $\text{\textcircled{S}}\text{öppi}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$
na csónak belső.rész-EP-LOC így keresztirányú hely
 $\text{k}\check{\text{a}}\text{t}$ pelek $\text{s}\text{\textcircled{c}}\chi\text{\textcircled{e}}\text{l}$ $\text{j}\check{\text{a}}\chi\text{a}$, want-e , $\text{t}\check{\text{a}}\text{miti}$: tuxet .
két oldal deszka össze néz-IMP.SG2.O így keresztíród
'Na, a csónak belsejében így keresztbe a két oldalsó deszkát össze, nézd, így: keresztíród.' (T-21)
- (39) $\chi\check{\text{a}}\text{n}\check{\text{s}}\text{ari}$ $\text{\textcircled{S}}\text{it}$ χun $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$ $\text{m}\check{\text{o}}\text{l}\text{ti}$ $\text{t}\check{\text{a}}\text{miti}$
kunkor az amikor alighanem valami így
 $\text{m}\check{\text{o}}\text{l}\text{ti}$ $\text{\textcircled{S}}\text{öma}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$ loj-l , $\chi\check{\text{a}}\text{n}\check{\text{s}}\text{are-}\text{\textcircled{H}}$.
valami függőleges hely áll-PRS.3SG kunkor-DER_{ADJ}
'A kunkor az, amikor alighanem valami így, valami függőlegesen áll, kunkori.' (H-39)
- (40) loj-ti $\text{\textcircled{S}}\text{it}$ $\text{\textcircled{S}}\text{im}\check{\text{e}}\text{s}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{aj-}\text{\textcircled{e}}\text{-n}$ jasti-l-a ,
áll-INF az olyan eset-EP-LOC mond-PRS-PASS.3SG
 χun $\chi\check{\text{o}}\text{jat}$ l'i $\text{m}\check{\text{ü}}\text{j}$, amp-en il'i woj-en ,
amikor valaki vagy mi kutya-2SG vagy állat-2SG
 χun $\text{\textcircled{S}}\text{üma}$ $\text{t}\check{\text{a}}\chi\text{a}$ loj-l , loj-l .
amikor egyenes hely áll-PRS.3SG áll-PRS.3SG
'Az állnit azt olyan helyen (olyankor) mondják, amikor valaki vagy mi, a kutya vagy az állat, amikor egyenesen áll, áll.' (L-5)

¹⁷ Ruttkay-Miklán Eszter válasza szerint, amelyet ezúton is köszönök, ezeket a szavakat a beszélők így érzik határozószerűbbnek.

3. A *tǣxa* morfológiai besorolása

A vizsgált elem morfológiai jellemzésekor Aikhenwald (2007)-et követve a toldalékok típusait nem elkülönülő kategóriákként fogjuk fel, hanem különböző jegyekkel jellemezhetőnek, illetve kontinuum-jellegűnek (Aikhenwald 2007: 34–38).

Az eddigiek alapján¹⁸ tehát a *tǣxa* nominalizátornak tűnik, amely különféle jelentésű és szerepű főneveket hoz létre.

3.1. A *tǣxa* cselekvésnevet létrehozó elem morfológiai tulajdonságai

Bíró a manysi MA 'vidék, föld' szóval alkotott szerkezeteket vizsgálva megállapította, hogy a nominalizátor a képzőkhöz hasonlóan viselkedik, az őt megelőző melléknévi igenevekkel szorosabb egységet alkot, mint a névutók (Bíró 2017).¹⁹

A színjai *tǣxa*-ról mint cselekvésneveket létrehozó elemről Kiefer–Ladányi (2000) alapján a következőket lehet állítani (a zárójeles nagybetűk azt mutatják, hogy az adott tulajdonság a képzőkre (K) vagy a jelekre (J) jellemző-e, amiből jól látszik, hogy sem tipikus képzőnek, sem tipikus ragnak nem tekinthető):

- nem hoz létre új (lexikai) szót (J)
- megváltoztatja a szó szintaktikai környezetét (K)
- szófajváltást okoz (K)
- a létrejött szó nem hajlamos a lexikalizálódásra (J)
- állhat utána más toldalék (K)
- minden tartományban termékeny (J)

Aikhenwald hasonló célú szempontrendszere alapján, amely az inflexiók (I) és a derivációs (D) eljárások jellemzőit állítja kontrasztba (Aikhenwald 2007: 36), az alábbiakat lehet hozzátenni:

- egy szótagúnál testesebb (D)
- előfordulása gyakori (I)
- szemantikailag kiszámítható (I)
- nem szolgál nyelvtani viszonyok jelzésére (D)
- nem zárja le a szót, további toldalékot tud felvenni (D).

A két szempontrendszer között vannak átfedések, illetve Aikhenwald kritériumait nem minden esetben van mód alkalmazni, ezért ez utóbbiból nem mindegyik jelenik meg. A *tǣxa* morfológiai jellemzése további kutatási feladat, itt most mindössze annak jelzése volt cél, hogy vegyes tulajdonságai vannak.

Ami a produktivitást illeti, az összegyűlt példák sem fonológiai, sem morfológiai, sem szemantikai korlátozásra nem mutattak.

Feltehetőleg lexikális korlátozás sincsen. Ez utóbbi megítéléséhez nem áll rendelkezésre elegendő adat, az egyetlen ilyen példa bizonyító erejét egy képző jelenléte bizonyos mértékig csökkenti. A kérdéses mondatban a *wǣŋχ-* '(baltával) csap,

¹⁸ Leszámítva természetesen az utalószoí fejleményeket.

¹⁹ A színjaiban a manysihoz hasonlóan tűnik a helyzet. A hanti szótár adatai (pontosabban a szó szerkezetben megjelenő birtokos személyjel helye a keusi adatban) azonban felvetik annak lehetőségét, hogy dialektusonként különböző is lehet (Steinitz 1966–1988: 1409).

vág' jelentésű igéből (Steinitz 1966–1988: 1567) egy korlátozott produktivitású *-psa* képzővel létrehozott főnév is szerepel: *woŋχəpsa*, amelynek jelentése 'erdőben útjelzés céljából baltával a fába vágott jel' (az adatközlő e főnév megmagyarázását kapta feladatul). A körülírászerűen megfogalmazott 'bárdolt hely, rész' szókapcsolatban szereplő ige töve ugyanaz, mint a *woŋχəpsa* szóé (a *-ŋχ-* mássalhangzó-kapcsolatból a nazális elem szabályosan törlődik a *woχsəm*, *woχsəsli* alakokban), de tartalmaz egy *-s-* képzőt²⁰ (41):

- (41) nõ sít sí möl̥ti woŋχəpsa, nõ sí woχs-ə-m
 na az az valamilyen bevágott.jel na az bárdol-EP-PTCP.PST
 təχaj-ə-l, woχs-ə-m, l̥w i p̥š woχs-ə-s-li,
 hely-EP-3SG bárdol-EP-PTCP.PST 3SG egy alkalom bárdol-EP-PST-3SG.O
 'Na, az valami bárdolt jel, na, az a bárdolt része, bárdolt, azt egyszer
 bárdolta, (...)' (W-14)

3.2. A *təχa* mint általános főnevesítő

Az adatok kis száma miatt általános főnevesítő funkciójú elemként a *təχa* morfológiai jellemzése nem lehetséges.

3.3. A TAHI morfológiai viselkedése más nyelvjárásokban

Ahogy a szótárakban és más művekben fellelhető szórványos adatok figyelmeztetnek, a színjai nominalizátor morfológiai viselkedéséből nem lehet következtetéseket levonni más nyelvjárásokra. Az északi csoporthoz tartozó serkáli dialektusból a szótár (Steinitz 1966–1988: 1409) két, színjaihoz (és a manysihoz) hasonló felépítésű példát idéz, azaz a birtokos személyjel a TAHI-hoz kapcsolódik. Ezzel szemben a kazimi példában a birtokos személyjel az igenévhez járul (a kazimi dialektus egyébként földrajzilag közelebb esik a színjaihoz). Az egyetlen déli példában a kazimihoz hasonló helyzet látható. A legészakibb dialektusról, az obdorszkiról tudjuk, hogy a főnévi fejből grammatikalizáció útján létrejövő képző jellemzőbb, mint a délebbre lévő nyelvjárásokban (Schmidt 2006: 55). Így tehát valószínű, hogy az északi nyelvjárássterület nominalizációs gyakorlata emiatt sem jellemezhető egységesen.

Összefoglalás

A fentiekben egy 'hely' jelentésű szót érintő grammatikalizációs, illetve jelentés-változási folyamatokat követtem egy északi hanti nyelvjárásban.

A színjai beszélt nyelvi anyag vizsgálata az eddig tudottakkal szemben felfedte, hogy más ismert északi hanti elemek mellett a *təχa* szónak is széles körű nominalizatori szerepe van. A kirajzolódó kép hasonló vonásokat mutat a keleti hantiban, illetve a manysiban tapasztaltakhoz. Ez nem feltétlenül van összefüggésben a nyelvek, nyelvjárások rokonságával, hiszen a manysiban a grammatikalizálódott szó etimológiailag nem is rokona a *təχa* szónak. Ez az eredmény tehát nem kizárólag obugrisztikai vonatkozású, azaz nemcsak rekonstrukciós irányban

²⁰ Ezt a képzett formát nem ismeri a hanti etimológiai és nyelvjárási szótár (Steinitz 1966–1988).

érdemes folytatni a kutatást, hanem kontaktusnyelvészeti és areális összefüggéseket is fontos tisztázni.

A szót érintő egyik grammatikalizációs folyamat névmás + *tǎχa* szerkezetekben indult meg, eredménye pedig időhatározói összetett mondatok főmondatában igen sűrűn használatos utalószó lett.

A másik grammatikalizációs folyamat általános nominalizátor létrejöttéhez vezetett. A *tǎχa* igeneves szerkezetekben a cselekvés helyének tipikus kifejezője mind a hagyományos, mind pedig a mai színjai hanti szókinszben. Ezekben a szókapcsolatokban volt mód arra, hogy a folyamatos melléknévi igeneves szerkezet a cselekvés nevévé, a befejezett melléknévi igeneves szerkezet pedig a cselekvés eredményének nevévé értékelődjön át. Ez utóbbi azonban nem olyan jelentőségű, mint a cselekvésnév létrehozása, sokkal inkább jól használható lehetőség körülíró megfogalmazásokra. Végül a szónak kialakult általános főnevesítő funkciója is, azaz melléknévek és számnevek nominalizálásában is közreműködik.

Általános főnevesítő funkciójával függhet össze, hogy olyan példák is akadtak, amelyekben – feltehetőleg analógiásan – határozói szerkezetekben is megjelenik, noha erre szintaktikai szempontból nincs szükség. Ezekben a *tǎχa* olyan lexémákkal kapcsolódik össze, amelyek jellemzően határozószóként használatosak, és melléknévként alig adatoltak.

A két bemutatott grammatikalizációs folyamat adhatott alkalmat arra, hogy a *tǎχa* szónak 'alkalom, eset' jelentése is kialakuljon, bár a szó önálló előfordulására ebben a jelentésben sincs sok példa.

A *tǎχa* mint nominalizáló elem morfológiai besorolása további vizsgálatokat igényel. Egyelőre megállapítható, hogy vegyes tulajdonságokkal rendelkezik: a képzők és az inflexiók toldalékok jellemzőit egyaránt hordozza. Rugalmassága és széles körű alkalmazhatósága minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy inflexiók toldalékként viselkedik, azaz korlátozás nélkül alkothat igeneves szerkezetet minden igével.

A színjai hantival kapcsolatos eredményeket nem szabad általánosítani az északi hanti vonatkozásában sem, hiszen nyelvjárásonként különbségek vannak a *tǎχa* szó morfológiai tulajdonságaiban is.

Nem utolsósorban ismét bebizonyosodott, hogy a korpuszként használt szöveg jellege meghatározó lehet bizonyos nyelvi jelenségek előfordulásában és gyakoriságában. Nem lényegtelen, hogy a fent említett, Steinitznél szereplő példák abból a serkáli anyagból származnak, amelyek nem folklór szövegek, hanem az adatközlő saját megfogalmazásában, saját kézírásával rögzített hosszabb-rövidebb történetek gyerek- és fiatalokból (Steinitz 1989). Csepregi (2008) ugyancsak változatos szöveganyag segítségével foglalta össze a szó funkcióit a mai szurguti hantiban. A színjai dialektusra jellemző funkciók feltérképezését is spontán szövegek alapján lehetett megkezdni.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok Ruttkay-Miklán Eszternek, hogy gyűjtésének kutatását lehetővé teszi, Dér Csilla Ilonának szakmai tanácsaiért, Bíró Bernadetnek, hogy kéziratát megjelenés előtt rendelkezésre bocsátotta, és a lektoroknak, akik számtalan hasznos megjegyzéssel segítették a végleges szöveg létrejöttét.

Hivatkozások

- Aikhenwald, Alexandra 2007. Typological distinctions in word-formation. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press. 1–65.
- Bíró Bernadett 2017. Főnevek mint főnévképző elemek – egy grammatikalizációs folyamat az északi manysiban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–38.
- Bybee, Joan L. – Revere D. Perkins – William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard – Sandra A. Thompson 2007. Lexical nominalization. In Timothy Shopen (szerk.) *Language Typology and Syntactic Description 3: Grammatical Categories and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 334–381.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Csepregi Márta 2008. Az osztják TAHI „hely” szó helye a mondatban. In Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.) *Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. (Uralisztikai Tanulmányok 18) Budapest: ELTE BTK Finnugor Tanszék, Numi-Tórem Finnugor Alapítvány. 125–135.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fischer, Olga 2006. *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Givón, Talmy 1979. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Gulya János 1964. Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 66/2:379–384.
- Harris, Alice C. – Lyle Campbell 1995. *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haspelmath, Martin 2010. The gradual coalescence into „words” in grammaticalization. In Bernd Heine – Heiko Narrog (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 342–355.
- Heine, Bernd 2005. Grammaticalization. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell. 575–601.
- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991. From cognition to grammar. Evidence from African languages. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Himmelfmann, Nikolaus P. 2004. Lexicalization and grammaticalization: Opposite or orthogonal? In Walter Bisang – Nikolaus P. Himmelfmann – Björn Wiemer (szerk.) *What makes Grammaticalization? A Look from its Fringes and its Components*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 21–42. doi:10.1515/9783110197440.1.21.
- Hopper, Paul J. 1991. On some principles of grammaticization. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 17–36. doi:10.1075/tsl.19.1.04hop.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 141–164.
- Koptjevskaya-Tamm, Maria 2006. Nominalization. In Edward Keith Brown (szerk.) *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Elsevier. 652–658.
- Nikolaeva, Irina 2000. The status of schwa in the phonological description of Northern Ostyak. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 23:121–148.
- Ruttkay-Miklói Eszter 2011. Szinjai hanti értelmező szótár. Weboldal. *Hanti módon: Szinjai hanti néprajzi és nyelvészeti gyűjtemény. Multimédiás adatbázis a szerző sinjai hantik között végzett néprajzi-nyelvészeti terepmunkájának eredményeiből*. <http://hantisirn.nytud.hu/hu/bundle/szinjai-hanti-ertelmezo-szotar> [2017. december 1.].
- Schmidt Éva 2006. A fogalomkészlet gyarapodása és ennek nyelvi kifejezőeszközei. In Sipos Mária (szerk.) *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom. Schmidt Éva szakdolgozata és versfordításai*. (Schmidt Éva Könyvtár 2) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 37–67.
- Sipos Mária 2006. A hanti újságírás nyelve. *Folia Uralica Debreceniensia* 13:103–117.
- Skrjabin, Elena 2010. Die Nominalisatoren 'Mensch' und 'Ding' in den uralischen und türkischen Sprachen Südsibiriens I: Lexikon und Wortbildung. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 32/33:567–586.
- Skrjabin, Elena 2014. South Siberian Turkic languages in linguistic contact. Altaykiži nominalizer constructions as a test case. In Juliane Besters-Dilger – Cynthia Dermarkar – Stefan Pfänder – Achim Rabus (szerk.) *Congruence in Contact-Induced Language Change. Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity*. Berlin, Boston: De Gruyter. 258–274. doi:10.1515/9783110338454.258.
- Steinitz, Wolfgang 1966_1988. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Boston: Akademie Verlag.
- Steinitz, Wolfgang 1989. *Ostjakologische Arbeiten Vol 3. Texte aus dem Nachlass*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Sz. Kispál Magdolna 1958. Egy ritka manysi igenévi szerkezetről. *Nyelvtudományi Közlemények* 60/1:79–84.

- Traugott, Elizabeth Closs 2008. Grammaticalization, constructions and the incremental development of language: Suggestions from the development of Degree Modifiers in English. In Regine Eckardt – Gerhard Jäger – Tonjes Veenstra (szerk.) *Variation, Selection, Development. Probing the Evolutionary Model of Language Change*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 219–252.
- Yap, Foong Ha – Karen Grunow-Hårsta – Janick Wrona (szerk.) 2011. *Nominalization in Asian Languages. Diachronic and typological perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Yap, Foong Ha – Jiao Wang 2011. From light noun to nominalizer and more: The grammaticalization of *zhe* and *suo* in Old and Middle Chinese. In Foong Ha Yap – Karen Grunow-Hårsta – Janick Wrona (szerk.) *Nominalization in Asian Languages. Diachronic and typological perspectives*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 61–108. doi:10.1075/tsl.96.02yap.

A szerzőről

Sipos Mária a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kutatója, a Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályon dolgozik. Kutatási területe: az északi hanti nyelvjáráások, orosz–hanti nyelvi kontaktusok, szemantika, obi-ugor kori lexikális innovációk.

Elérhetősége: sipos.maria@nytud.mta.hu

[EMPTY]